

Историческо развитие на правната уредба на установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред

Ивайло Стайков

ВЪВЕДЕНИЕ

1. Трудовият стаж е правно понятие и правен институт на трудовото право. Той е юридически факт – правно състояние, т.е. състои се от повтарящи се, наслагващи се и протичащи във времето многократни юридически действия. Съобразно настъпващите правни последици, предвидени в правната норма при неговото проявление, той е от категорията на правопораждащите юридически факти. В миналото той имаше голямо и разнопосочно правно-социално значение, което надхвърляше рамките на трудовото право. След създаването и нормативното уреждане на служебния стаж и на осигурителния стаж, като правни институти съответно на административното и на осигурителното право, правното значение на трудовия стаж силно намаля. [1]

Трудовият стаж има самостоятелно правно значение в трудовото право по отношение: възникването на правото на платен годишен отпуск (чл. 155, ал. 2 КТ); правото на допълнително трудово възнаграждение за придобит трудов стаж и професионален опит (чл. 12 от Наредбата за структурата и организацията на работната заплата); за правото на някои обезщетения при прекратяване на трудовото правоотношение (чл. 222, ал. 2 и 3 КТ); т.нар. специален трудов стаж (стаж по определена професия или специалност), който се изисква за заемането на определени длъжности по трудово правоотношение.

2. Осигурителният стаж е един от основните правни институти на действащото осигурително право. Той е юридически факт, с настъпването на който възникват или се изменят определени субективни осигурителни права на осигуреното лице. В зависимост от предизвиканите правни последици осигурителният стаж е правопораждащ или правопроменящ юридически факт. От това положение се извежда и многопосочното правно значение на осигурителния стаж – като основание за възникване на осигурителни права и като критерий (мярка) за определяне на размера на осигурителните обезщетения и продължителността на тяхното предоставяне. [2]

3. За да породят предвидените от правната норма и целени от правоприложителите правни последици, както всички юридически факти, така и трудовият и осигурителният стаж следва да бъдат установени по съответния ред. Това обуславя и правното значение на установяването на трудовия и/или осигурителния стаж. Под понятието „установяване на трудов и/или осигурителен стаж“ се разбира определяне на неговото наличие и продължителност в правната действителност по правилата за неговото изчисляване и удостоверяването на това обстоятелство по надлежен ред.

Действащите трудово и осигурително право предвиждат два начина за установяването на трудовия и осигурителния стаж: установяване с определени документи и установяване по съдебен ред.

3.1. Първият начин е основният и масово прилаганият на практика и по отношение и на двата вида стаж.

а) Съгласно чл. 12, ал. 1 от Наредбата за трудовата книжка и трудовия стаж (НТКТС) от 1993 г. трудовият стаж по Кодекса на труда се установява с трудова, осигурителна и занаятчийско-ученическа книжка или с удостоверение, издадено въз основа на изплащателни ведомости или партидни книги или други документи, удостоверяващи време, което се признава за трудов стаж по чл. 354 КТ.

Следователно на първо място трудовият стаж се установява чрез вписването му от работодателя в трудовата книжка на работника или служителя. Това правно и фактическо действие се извършва на основание чл. 349, ал. 1, т. 9 КТ и е юридичес-

ко задължение на работодателя. Това задължение на работодателя за установяване и документиране на трудовия стаж има и подзаконова правна уредба в чл. 6, ал. 1 НТКТС.

Удостоверяването на трудовия стаж може да стане и чрез нарочно удостоверение – УП-30, което се издава от работодателя, когато трудовият стаж на работника или служителя не е вписан в трудовата му книжка, непълно са отразени данните за неговата продължителност или други негови елементи. Както е посочено в цитираната наредба, това удостоверение се издава от работодателя по искане на работника или служителя въз основа на първичната финансово-счетоводна документация в предприятието: ведомости за заплати, присъствени списъци, партидни книги и други финансово счетоводни документи.

Съгласно чл. 347 КТ трудовата книжка е официален удостоверяващ документ за вписаните в нея обстоятелства, свързани с трудовата дейност на работника или служителя. Такъв правен характер има и издаденото от работодателя нарочно удостоверение УП-30. И двата документа имат материална доказателствена сила по смисъла на чл. 179, ал. 1 ГПК – те представляват писмено доказателство за изявляванията, които се съдържат в тях.

б) Документите, чрез които може да се установява осигурителен стаж са посочени в чл. 40-42 от Наредбата за пенсиите и осигурителния стаж (НПОС) – трудова книжка; служебна книжка; осигурителна книжка; документ, по утвърден образец, издаден от осигурителя (напр. удостоверение за пенсиониране обр. УП-3); удостоверение за осигурителен стаж за наборна военна служба, издадено от Централния военен архив; документ, издаден от началника на съответния затвор, трудово-поправително общежитие или поправителен дом за осигурителния стаж на лицата по чл. 9, ал. 3, т. 3 КСО. Това са официални удостоверяващи документи с всички произтичащи от това правни последици за тяхната доказателствена сила (чл. 179, ал. 1 ГПК).

3.2. Вторият начин за установяване на трудов и/или осигурителен стаж е по съдебен ред, т.е. в рамките на нарочно съдебно производство. Той е допустим и приложим, когато липсват официални документи по чл. 12, ал. 1 НТКТС относно периоди от време, които се зачитат за трудов стаж и респ. официални документи по чл. 40, ал. 1 НПОС за даден период от време, който осигуреното лице иска да му се признае за осигурителен стаж. Този начин е специален по отношение на основния, предвид на законните предпоставки, при наличието, на които той е допустим. Той е алтернатива на основния начин за установяване на трудов и/или осигурителен стаж. Специалният му характер следва и от обстоятелството, че този начин за установяване специално на осигурителния стаж е приложим за сравнително ограничен кръг осигурени лица, в сравнения с основния начин, който се прилага за всички категории осигурени лица.

Действащата правна уредба на установяването на трудов и/или осигурителен стаж по съдебен ред се съдържа в Закона за установяване на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред (ЗУТОССР) – обн., ДВ, бр. 26 от 29 март 2011 г. Този закон отмени действащия половин век Указ за установяване на трудов стаж по съдебен ред от 1961 г. (вж. § 1 ПЗР на ЗУТОССР).

4. Предмет на настоящото изследване е историческото развитие на правната регламентация относно установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред. Общата характеристика, материалният и персоналният обхват на правната уредба на новия закон, както и самото съдебно исково производство за установяване на трудов и осигурителен стаж със специфичните за него процесуалноправни правила ще бъде предмет на отделно научно изследване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Правната уредба на установяването на трудов и осигурителен стаж по съдебен ред има немалка история. Традицията, тази проблематика да има своята правна регламентация, е следствие от голямото ѝ правно-социално значение, както и от обстоятелството, че тя се отнася за голям брой адресати.

В исторически план този начин за установяване на осигурителен стаж (трудов стаж при пенсиониране по старата терминология) е регламентиран за първи път в чл. 4 от Наредба № 53 от 15.10.1949 г. за реда и условията, при които се установява вида на извършваната работа и пр. (обн., ДВ, бр. 247 от 1949 г.). Този подзаконов нормативен акт има кратко правно действие.

С приемането на първия Правилник за приложение на дял III от Кодекса на труда от 1951 г. (обн., Изв., бр. 31 от 1952 г., отм.), в чл. 76 е уредено, че ако липсват писмени данни за установяване на трудовия стаж по изгубени или унищожени осигурителни книжки и документи, трудовият стаж се установява с установителен иск пред народния съд. В тази подзаконова разпоредба се съдържа правното основание за предявяването на този съдебен иск. Специалните процесуални правила на съдебното производство по тези иски са регламентирани в приетия първи Указ за реда за установяване на трудов стаж чрез установителни иски пред народните съдилища (обн., Изв., бр. 8 от 1955 г.). Така още в началото на правната регламентация на тази материя, тя се съдържа в нормативен акт с ранг на закон. Това е доказателство за значимостта и трайността на уредената правна материя. Най-съществената процесуалноправна норма в този първи законов нормативен акт е, че в съдебния процес по този установителен иск, свидетелски показания се допускат само при наличността на писмени доказателства, които установяват вероятността на трудовия стаж и изхождат от предприятието, учреждението или организацията, в която е работил ищецът, или от друго държавно учреждение (параграф единствен). [3] Това процесуално правило, което придава спецификата на това исково производство, присъства неизменно и във всички последващи нормативни актове, уреждащи този начин за установяване на трудов (осигурителен) стаж. Още при действието на този указ, в правната литература проф. Любомир Радоилски разкрива правната същност на установителния иск като иск за установяване на факт и като изключение от системата за установяване на правата по общественото осигуряване, която при тогава действащата правна уредба не предвижда съдебно разглеждане на осигурителноправните спорове. Друга особеност на този иск е, че той е и изключение от правилото, че установителен иск може да се предяви за съществуването или несъществуването на правоотношение или право (чл. 97, ал. 3 ГПК от 1952 г., отм.). [4]

Само две години след първия указ относно тази правна материя е приет нов Указ за установяване на трудов стаж (обн., Изв., бр. 81 от 1957 г.). Законната уредба е доразвита и конкретизирана в подзаконов нормативен акт – Инструкция за приложение на указа, издадена от Министерството на правосъдието и Министерството на народното здраве и социалните грижи (обн., Изв., бр. 3 от 1958 г.).

В края на 1961 г. се приема отново Указ № 527 за установяване на трудов стаж по съдебен ред – УУТССР (обн., Изв., бр. 104 от 29.12.1961 г.; изм., ДВ, бр. 36 от 1979 г. и бр. 21 от 1989 г.). С неговия чл. 10 изрично се отменя Указът за установяване на трудов стаж от 1957 г. Въз основа на законовата делегация по ал. 2 от Преходната разпоредба на УУТССР е издадена съвместно от министъра на финансите, министъра на правосъдието и председателя на Централния съвет на професионалните съюзи Наредба за прилагане на Указа за установяване на трудов стаж по съдебен ред (обн., Изв., бр. 12 от 09.02.1962 г.), като ведомствен подзаконов нормативен акт. В продължение на половин век правната уредба на установяването на трудов (осигурителен) стаж е двустепенна – закон и подзаконов нормативен акт за прилагането му. Този трети по ред указ, като законен нормативен акт, който урежда тази специфична правна материя, е изключително стабилен. След приемането му

през м. декември 1961 г. до отмяната му през м. март 2011 г. е променян само два пъти – през 1979 г. (ДВ, бр. 36 от 1979 г.) и през 1989 г. (ДВ, бр. 21 от 1989 г.).

И трите посочени указа са издадени от Президиума на Народното събрание при действието на втората българска Конституция от 1947 г. (обн., ДВ, бр. 284 от 06.12.1947 г.; изм. и доп.; отм., ДВ, бр. 39 от 18.05.1971 г.), на основание на нейния чл. 35, т. 5, както и на чл. 5, б. „б” от Закона за Президиума на Народното събрание (отм.). Това са нормативни указа, които имат силата на закон. [5] Те са издавани по предложение на Министерския съвет, когато Народното събрание не заседава и задължително са внасяни за утвърдаване от него със закон на най-близката му сесия. Поради това правната доктрина приемаше, че след утвърдаването им тези указа добиват нормативната сила и юридическия ранг на закони. [6]

Разбирането за приравняването на заверените и действащи нормативни указа към законите е възприето изрично, макар и инцидентно, и от Конституционния съд при действието на сегашната българска Конституция от 1991 г. В мотивите на решение № 5 от 18.02.1997 г. по конст. дело № 25 от 1996 г. (обн., ДВ, бр. 20 от 1997 г.) по отношение на тези указа е посочено, че „поради ситуацията на заварено законодателство, се касае до нормативен акт, имащ силата на закон, приет съобразно процедурата, предвидена в тогава действащия Закон за нормативните актове”. [7]

Предвид на това и след приемането на сегашната Конституция от 1991 г. УУТССР от 1961 г. се разглеждаше като вътрешен законов източник на българското трудово право в материята на трудовия стаж като институт на трудовото право. [8] След приемането на Кодекса за социално осигуряване (с тогавашно наименованието Кодекс за задължително обществено осигуряване) в края на 1999 г., в сила от 1 януари 2000 г., се създаде самостоятелна правна уредба на осигурителния стаж като един от важните и основни осигурителноправни институти. На нормативно ниво, а след това и на правно-теоретично ниво, ясно се разграничиха правната същност, съдържанието и значението на двата правни института – трудов стаж и осигурителен стаж. В правната доктрина УУТССР от 1961 г. се разглеждаше като източник едновременно и на трудовото и на осигурителното право, като прозираше идеята, че този указ е повече източник на осигурителното право в материята на осигурителния стаж, и в по-малка степен източник на трудовото право относно трудовия стаж. [9] Същото становище се поддържаше и в съдебната практика при предявяване на иски по този указ, което беше предопределено от правния интерес на ищите по тези иски – установяване на осигурителен стаж във връзка с пенсиониране. Следва да се отчете и обстоятелството, че особено след 2000 г. самостоятелното правно значение на трудовия стаж силно намаля за сметка на правното значение на осигурителния стаж. От друга страна, с приемането през 1999 г. на Закона за държавния служител се въведе правният институт на служебния стаж за държавните служители по служебно правоотношение, който е и осигурителен стаж за тези лица, но не е трудов стаж. В действителност през целия период на действието на този указ именно това беше правният интерес от предявяване на иск – установяване на трудов стаж при пенсиониране (който по новата терминология е всъщност осигурителен стаж), т.е. във връзка с придобиване и упражняване на осигурителни права.

По прилагането и на трите указа, както и на подзаконовите актове, свързани с тях, има богата съдебна практика, която в преобладаващата си част не е загубила актуалност, поради това, че основните правни разрешения са устойчиви и се запазват при всяка новелизация на правната уредба. Тя може да бъде използвана в пълнота от правоприложителите, особено във връзка с допустимостта на касационното обжалване (чл. 280, ал. 1 ГПК) на въззивни съдебни решения, постановени по реда на ЗУТОССР.

БЕЛЕЖКИ:

[1] За правната уредба и същността на трудовия стаж в исторически план и към днешна дата вж. **Радоилски, Л.** Трудово право на Народна република България. С.: Наука и изкуство, 1957, с. 661-667; **Михайлов, Б.** Същност, класификация и функции на трудовия стаж на работниците и служителите в НРБ. – Правна мисъл, 1966, № 1, с. 38-52; **Червенелекова, Ст.** Трудов стаж и удостоверяването му. С.: Дикта-Интеллект, 1995, с. 3-17; **Василев, Ат.** Трудово право. Бургас: Бургаски свободен университет, 1997, с. 535-537; **Средкова, Кр.** – В: **Мръчков, В., Кр. Средкова, Ат. Василев.** Коментар на Кодекса на труда. С.: Сиби, 2009, с. 1045-1065; **Мръчков, В.** Трудово право. 7-мо прер. и доп. изд. С.: Сиби, 2010, с. 681-689.

[2] За правната уредба и същността на осигурителния стаж вж. **Йосифов, Н.** Осигурително право. С.: Албатрос, 1997, с. 60-71; **Кисьов, М.** Наръчник по пенсионно осигуряване. 2-ро прер. и доп. изд. С.: Първа данъчна къща, 1996, с. 81-98; **Мръчков, В.** Осигурително право. 5-то прер. и доп. изд. С.: Сиби, 2010, с. 148-161; **Средкова, Кр.** Осигурително право. 3-то прер. и доп. изд. С.: Сиби, 2008, с. 223-230.

[3] Указания за прилагането на този указ се съдържат в окръжно № 1 от 17.02.1955 г. на Министерството на правосъдието и Министерството на народното здраве и социалните грижи и писмо № 4066 от 15.06.1955 г., които могат да се намерят в сборника Кодекс на труда, 1955 г. Това са подзаконовни нормативни актове, които са били приемани в миналото на различни основния.

[4] **Радоилски, Л.** Трудово право на НРБ. Цит. съч., 1957, с. 668.

[5] Тези укази следва да се отграничат от другите видове укази, които е имал право да издава Президиума на Народното събрание по силата на чл. 5, б. „а” от Закона за Президиума на Народното събрание (отм.). Вторият вид укази са подзаконовни нормативни актове, които са били издавани в съответствие и като доразвитие на законите, както и за правна уредба на организационни въпроси относно устройството и дейността на различни държавни органи.

[6] Вж. така **Спасов, Б.** Указите на Президиума на Народното събрание. С.: Наука и изкуство, 1958, с. 91-103.

[7] Конституционното решение е постановено по повод искане за обявяване на противоконституционност и несъответствие с чл. 6, т. 1 от Европейската конвенция за защита на правата на човека и основните свободи на чл. 9, ал. 3 във връзка с ал. 2 на същия член от Указ № 9 от 1981 г. за работата на ръководния и изпълнителския състав в железопътния транспорт (отм.), която не допускаше съдебното обжалване на дисциплинарното наказание „уволнение” на тази категория служители по трудово правоотношение.

[8] **Василев, Ат.** Трудово право. Цит. съч., с. 538; **Мръчков, В.** Трудово право. Специална част. С.: Сиби, 1997, с. 525 и с. 534-536; **от него:** Трудово право. 7-мо изд. Цит. съч., с. 91-92, 681, 690-692; **Средкова, Кр.** Трудово право. Обща част. Лекции. С.: УИ „Св. Кл. Охридски”, 2010, с. 104-105.

[9] **Йосифов, Н.** Осигурително право. Цит. съч., с. 68-69; **Кисьов, М.** Наръчник по пенсионно осигуряване. Цит. съч., с. 97-98; **Мръчков, В.** Осигурително право. Цит. съч., с. 70-71, 149 и 159-160; **Средкова, Кр.** Осигурително право. Цит. съч., с. 230.

За контакти:

доц. д-р Ивайло Иванов Стайков, програма „Право”, Нов български университет – София, тел. 0888/544-332, e-mail: istaikov@nbu.bg